

เอกสารคำสอน

ชื่อเรื่อง	Contributing factors of periodontal disease: The role of dental calculus
รายวิชา	DTMD 332 Fundamental Periodontology
ผู้เรียน	นักศึกษาทันตแพทย์ ชั้นปีที่ ๓
ผู้สอน	รองศาสตราจารย์ ดร. สุภาณี รัชมีมาสเมือง ทบ, วท.ม (ปริทันตวิทยา), Ph.D (Oral Biology) ภาควิชาเวชศาสตร์ช่องปากและปริทันตวิทยา
วัตถุประสงค์	นักศึกษาสามารถอธิบายความแตกต่างระหว่าง calculus กับ dental deposits อื่น ๆ ได้แก่ <ol style="list-style-type: none"> 1. dental plaque 2. materia alba 3. food debris 4. dental stains
เนื้อหาการสอน	<ol style="list-style-type: none"> 1. Dental plaque and acquired pellicle 2. Calculus<ul style="list-style-type: none"> - Supragingival & subgingival calculus - Composition - Formation - Attachment to the tooth surface - Prevalence - Etiologic significance 3. Materia alba 4. Food debris 5. Dental stains

Contributing factors of periodontal disease: The role of dental calculus

คราบที่ตรวจพบในช่องปาก

คราบที่ตรวจพบในช่องปากมีหลายชนิด แต่ละชนิดมีบทบาทต่อการเกิดโรคปริทันต์แตกต่างกัน คราบเหล่านี้แบ่งได้เป็น

1. คราบจุลินทรีย์ (dental plaque) และเยื่อผิวเกิดภายหลัง (acquired pellicle)
2. หินน้ำลาย (dental calculus)
3. จี๊ฟีน (materia alba)
4. เศษอาหาร (food debris)
5. คราบสี (dental stains)

1. คราบจุลินทรีย์และเยื่อผิวเกิดภายหลัง

เยื่อผิวเกิดภายหลัง เริ่มต้นสร้างขึ้นเมื่อไกลโคโปรตีน (glycoprotein) ในน้ำลายถูกดูดซับไปบนผิวฟันที่เพิ่งผ่านการทำความสะอาด เกิดเป็นเยื่อผิวบาง ๆ ที่มองไม่เห็นด้วยตาเปล่า เยื่อผิวเกิดภายหลังทำหน้าที่ป้องกันไม่ให้สารที่เป็นอันตราย เช่น กรด ซึมเข้าสู่ผิวเคลือบฟันได้ง่าย

ในเยื่อผิวเกิดภายหลัง นอกจากจะพบไกลโคโปรตีนแล้ว ยังพบอิมมูโนโกลบูลิน (immunoglobulin) เอนไซม์ สารอื่น ๆ และแบคทีเรีย แบคทีเรียในน้ำลายที่จะเกาะบนเยื่อผิวเกิดภายหลังเป็นกลุ่มแรก คือ gram-positive cocci ในกลุ่มสเตรปโทค็อกคัส (*Streptococcus*) และ filamentous bacteria ซึ่งส่วนใหญ่เป็นแอกทิโนไมซีต (*Actinomyces*) ภายในเวลา 2 - 3 วัน แบคทีเรียจะมีจำนวนเพิ่มขึ้น

แบคทีเรียบนเยื่อผิวเกิดภายหลังสร้างสารต่าง ๆ เช่น ลีแวนส์ (levans) และเดกซ์แทรน (dextran) ออกมาในแมทริกซ์ระหว่างจุลชีพ (intermicrobial matrix) สารเหล่านี้จะช่วยยึดแบคทีเรียไว้ด้วยกัน รวมทั้งช่วยยึดแบคทีเรียไว้กับเยื่อผิวเกิดภายหลัง เกิดเป็นคราบจุลินทรีย์ขึ้น ในคราบจุลินทรีย์นอกจากประกอบไปด้วยแบคทีเรียและแมทริกซ์ระหว่างจุลชีพแล้ว ยังพบเซลล์เม็ดเลือดขาวและเซลล์เยื่อผิวที่หลุดลอกด้วยการที่แบคทีเรียฝังตัวอยู่ร่วมกันในแมทริกซ์ระหว่างจุลชีพนี้เรียกว่าฟิล์มชีวภาพ (biofilm)

หากคราบจุลินทรีย์ไม่ถูกกำจัดออกไป แบคทีเรียในคราบจุลินทรีย์จะเพิ่มชนิดและปริมาณ ชุมชนของแบคทีเรียจะซับซ้อนขึ้น และกลายเป็นชุมชนที่มีการเจริญเติบโตอย่างเต็มที่ในเวลา 10 - 14 วัน ในคราบจุลินทรีย์จะมีเชื้อก่อโรคปริทันต์ (periodontal pathogen) ซึ่งมี virulence factor ทำให้เกิดการทำลายของเนื้อเยื่อปริทันต์ทั้งโดยตรงและทางอ้อม คราบจุลินทรีย์จึงเป็นสาเหตุสำคัญของการเกิดโรคปริทันต์

2. หินน้ำลาย

หินน้ำลายคือคราบจุลินทรีย์ที่มีเกลือแร่มาตกตะกอน (mineralized dental plaque) หินน้ำลายแบ่งตามตำแหน่งที่พบเมื่อเทียบกับขอบเหงือก เป็น 2 ประเภท คือ

1. หินน้ำลายเหนือเหงือก (supragingival calculus) ซึ่งเกิดเร็ว แข็ง แต่เกาะจากผิวฟันได้ง่าย มักมีสีขาวหรือสีเหลือง บางครั้งอาจมีสีน้ำตาลจากการติดสีของอาหารหรือคราบบุหรี่ย
2. หินน้ำลายใต้เหงือก (subgingival calculus) ซึ่งเกิดขึ้นช้ากว่า แต่แข็ง เหนียว และติดแน่นกับผิวรากฟันมากกว่า มักมีสีน้ำตาลดำ เขียวปนดำหรือสีดำ

ส่วนประกอบของหินน้ำลาย

ส่วนประกอบของหินน้ำลายแปรผันตามประเภทและอายุของหินน้ำลาย โดยทั่วไป หินน้ำลายประกอบด้วยส่วนประกอบอนินทรีย์และส่วนประกอบอินทรีย์ ดังนี้

ส่วนประกอบอนินทรีย์

หินน้ำลายประกอบด้วยแคลเซียม (ประมาณ 40% โดยน้ำหนัก) และฟอสฟอรัส (ประมาณ 20% โดยน้ำหนัก) นอกจากนี้ หินน้ำลายยังมีโซเดียม แมกนีเซียม คาร์บอนเนต และฟลูออไรด์ ส่วนโลหะหนักอาจพบในผู้ที่อยู่ในแหล่งที่มีการปนเปื้อนของโลหะหนัก

สารอนินทรีย์ในหินน้ำลาย ส่วนใหญ่เป็นผลึกของเกลือแคลเซียมฟอสเฟตชนิดต่าง ๆ 4 ชนิด ดังนี้

1. ไดแคลเซียมฟอสเฟตไดไฮเดรต (dicalcium phosphate dihydrate; $\text{CaHPO}_4 \cdot 2\text{H}_2\text{O}$) หรือ บรัชไชต์ (brushite) พบประมาณ 9%
2. ออกตะแคลเซียมฟอสเฟต (octacalcium phosphate; $\text{Ca}_8\text{H}_2(\text{PO}_4)_6 \cdot 5\text{H}_2\text{O}$) พบประมาณ 21%
3. ไฮดรอกซีอะพาไทต์ทดแทน (substituted hydroxyapatite; $(\text{Ca},\text{M})_{10}(\text{CO}_3,\text{HPO}_4,\text{PO}_4)_6(\text{OH},\text{X})_2$ โดย M หมายถึงไอออนบวก (cation) ที่สามารถทดแทนแคลเซียมไอออนได้ เช่น โซเดียมไอออน โพแทสเซียมไอออน เป็นต้น X หมายถึงคลอไรด์หรือฟลูออไรด์ ส่วนไฮดรอกซิลไอออน (OH^-) อาจทดแทนด้วยคาร์บอนเนตไอออน) พบประมาณ 58%
4. วิตลอกไคต์ (whitlockite, magnesium-substituted tricalcium phosphate; $(\text{Ca},\text{Mg})_3(\text{PO}_4)_2$) พบประมาณ 21%

ผลึกที่สร้างในขณะที่เริ่มมีการสร้างหินน้ำลาย คือผลึกไดแคลเซียมฟอสเฟตไดไฮเดรตและผลึกออกตะแคลเซียมฟอสเฟต ต่อมา เมื่อค่า pH ในบริเวณนั้นสูงขึ้น ผลึกจะเปลี่ยนเป็นผลึกไฮดรอกซีอะพาไทต์ทดแทนหรือวิตลอกไคต์ หากในสภาวะแวดล้อมมีแมกนีเซียม สังกะสี และคาร์บอนเนตปริมาณสูง ผลึกเหล่านี้จะถูกแทนที่เป็ผลึกวิตลอกไคต์ในที่สุด ดังนั้น หินน้ำลายที่สร้างมานานกับหินน้ำลายที่เกิดใหม่จึงมีความแตกต่างของชนิดของผลึกเกลือแร่ไม่ว่าจะเป็นหินน้ำลายคนละประเภทหรือประเภทเดียวกันก็ตาม

ความผันแปรของการเกิดผลึกระหว่างหินน้ำลายเหนือเหงือกกับหินน้ำลายใต้เหงือกเชื่อว่าเกิดจากความแตกต่างของค่า pH และปริมาณแมกนีเซียมระหว่างน้ำลายกับน้ำเหลืองเหงือก โดยน้ำลายมีค่า pH ต่ำ

กว่าและมีเมกนีเซียมน้อยกว่า ผลึกในหินน้ำลายเหนือเหงือกส่วนใหญ่ประกอบด้วยผลึก 2 ชนิด คือ ผลึกขนาดเล็กรูปเข็ม (4 x 80 นาโนเมตร) ของผลึกไฮดรอกซีอะพาไทต์ทดแทนและผลึกขนาดใหญ่รูปรีบับ (50 x 2,600 นาโนเมตร) ของผลึกออกตะแคลเซียมฟอสเฟต ขณะที่หินน้ำลายใต้เหงือกส่วนใหญ่จะพบผลึกขนาดเล็กของวิตลอคไคต์

ส่วนประกอบอินทรีย์

1.9-9.1% ของส่วนประกอบอินทรีย์ของหินน้ำลายมีที่มาจากน้ำลาย เช่น กลูโคส (glucose) กาแลคโทส (galactose) แมนโนส (mannose) กรดกลูคูโรนิก (glucuronic acid) กาแลคโทซามีน (galactosamine) กรดกาแลคทูโรนิก (galacturonic acid) และกลูโคซามีน (glucosamine) รวมทั้งคาร์โบไฮเดรตจากแบคทีเรีย ได้แก่ น้ำตาลรามโนส (rhamnose) และอะราบิโนส (arabinose)

5.9 - 8.2% ของส่วนประกอบอินทรีย์ของหินน้ำลายมาจากโปรตีนในน้ำลาย ซึ่งโปรตีนในน้ำลายจะพบในหินน้ำลายเหนือเหงือกเท่านั้น ส่วนไขมันมีประมาณ 0.2% โดยพบได้หลายรูปแบบ เช่น กรดไขมันอิสระ โคเลสเตอรอล (cholesterol) โคเลสเตอรอลเอสเทอร์ (cholesterol ester) และฟอสโฟลิพิด (phospholipid)

โครงสร้างของหินน้ำลาย

ผิวของหินน้ำลายปกคลุมด้วยคราบจุลินทรีย์ คราบจุลินทรีย์ที่ปกคลุมผิวของหินน้ำลายเหนือเหงือกส่วนใหญ่ประกอบด้วยแบคทีเรียกลุ่มฟิลาเมนต์ ในขณะที่คราบจุลินทรีย์ที่ปกคลุมผิวของหินน้ำลายใต้เหงือกประกอบด้วยแบคทีเรียหลายกลุ่ม ส่วนด้านในของก้อนหินน้ำลายมักไม่พบแบคทีเรียที่ยังมีชีวิต

หินน้ำลายมีโครงสร้างเป็นชั้น ๆ ทับซ้อนกัน แต่ละชั้นแยกกันด้วยเยื่ออินทรีย์บาง ๆ ที่มีเกลือแร่เล็กน้อย เมื่อการตกตะกอนของเกลือแร่ยังคงดำเนินต่อไป เยื่อนี้จะถูกฝังเข้าไปในหินน้ำลายด้วย หินน้ำลายแต่ละชั้นมีความหนาตั้งแต่ 20 – 400 ไมครอน และมีอัตราการตกตะกอนของเกลือแร่ไม่เท่ากัน

หินน้ำลายเหนือเหงือกมีเกลือแร่ประมาณ 37% โดยปริมาตร และมีการตกตะกอนของเกลือแร่ไม่สม่ำเสมอ ที่เป็นเช่นนี้เนื่องจากบริเวณต่าง ๆ ของหินน้ำลายเหนี่ยวนำให้เกลือแร่เกิดการตกตะกอนช้าเร็วแตกต่างกัน การตกตะกอนของเกลือแร่เกิดขึ้นที่ผิวได้เร็วกว่าด้านในของคราบจุลินทรีย์ ดังนั้น คราบจุลินทรีย์ด้านในที่ยังไม่มีการตกตะกอนของเกลือแร่จึงถูกห่อหุ้มไว้และถูกตัดขาดจากแหล่งเกลือแร่ กลายเป็นบริเวณที่ไม่มีการตกตะกอนของเกลือแร่ภายในก้อนหินน้ำลาย

ผลึกเกลือแร่ของหินน้ำลายมักเริ่มต้นสร้างขึ้นที่บริเวณแมทริกซ์ระหว่างจุลชีพใกล้กับเยื่อหุ้มเซลล์ของแบคทีเรียกลุ่มฟิลาเมนต์ การตกตะกอนของเกลือแร่จะเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องจนกระทั่งเมื่อแบคทีเรียตายลง การตกตะกอนของเกลือแร่จึงจะเริ่มเกิดขึ้นภายในเซลล์แบคทีเรีย

หินน้ำลายใต้เหงือกมีเกลือแร่มากกว่าหินน้ำลายเหนือเหงือก คือมีประมาณ 58% โดยปริมาตร ภายในก้อนหินน้ำลายใต้เหงือกจะพบการตกตะกอนของเกลือแร่สม่ำเสมอ แต่ไม่พบการตกตะกอนของเกลือแร่บนคราบจุลินทรีย์ที่ปกคลุมอยู่บนผิว

การกระจายของหินน้ำลาย

หินน้ำลายเหนือเหงือกพบบ่อยบนพื้นที่อยู่ใกล้รูเปิดของต่อมน้ำลายหลัก ได้แก่ ด้านใกล้แก้มของฟันกรามบนซี่ที่หนึ่ง และด้านใกล้ลิ้นของฟันหน้าล่าง นอกจากนี้ หินน้ำลายเหนือเหงือกยังพบบนผิวฟันที่ไม่ใช่เคลือบ ฟันไม่มีกุ่มสบ ฟันที่ทำความสะอาดไม่ดี ส่วนการกระจายของหินน้ำลายใต้เหงือกจะเป็นแบบลุ่มคือพบได้ที่ฟันทุกซี่ แต่มักพบบ่อยที่ด้านประชิดและด้านใกล้ลิ้นมากกว่าด้านใกล้แก้มของฟันซี่นั้น

การสร้างหินน้ำลาย

หินน้ำลายจะเกิดขึ้นได้ต้องมีการสะสมของคราบจุลินทรีย์มาก่อน ตามปกติ คราบจุลินทรีย์จะเริ่มมีการตกตะกอนของเกลือแร่ตั้งแต่วันที่สองที่มีการสะสมของคราบจุลินทรีย์ไปจนถึงวันที่ 14 การสร้างหินน้ำลายเริ่มต้นขึ้นที่ด้านที่สัมผัสผิวฟันของคราบจุลินทรีย์ และเกิดขึ้นโดยมีการสร้างนิวเคลียส (nucleation) เพื่อทำหน้าที่เป็นจุดเริ่มต้นของการตกผลึก ร่วมกับมีการเพิ่มขนาดผลึก (crystal growth) และเปลี่ยนเป็นผลึกที่เสถียร (phase transformation) ขบวนการนี้อาจเกิดร่วมกับการเปลี่ยนแปลงชนิดและปริมาณของแบคทีเรีย อย่างไรก็ตาม คราบจุลินทรีย์ที่สะสมอยู่บนผิวฟันไม่จำเป็นต้องกลายเป็นหินน้ำลายเสมอไป คราบจุลินทรีย์ที่ไม่ได้กลายเป็นหินน้ำลายจะมีเกลือแร่สะสมสูงสุดภายใน 2 วัน

หินน้ำลายมีการสะสมเพิ่มขึ้นประมาณ 0.10 - 0.15 % ของน้ำหนักแห้งต่อวัน ถ้าไม่ถูกรบกวน หินน้ำลายเหนือเหงือกจะมีการสะสมต่อไปจนกระทั่งถึงจุดสูงสุด หลังจากนั้นอัตราการสะสมของหินน้ำลายเหนือเหงือกจะลดลงเนื่องจากหินน้ำลายเกิดการเสียดสีกับอาหาร ลื่น กระพุ้งแก้ม และริมฝีปาก

แต่แต่ละคนมีความผันแปรของอัตราการเกิดและการสะสมหินน้ำลาย เวลาเริ่มต้นและอัตราการตกตะกอนของเกลือแร่ แม้ในคน ๆ เดียวกันก็มีความผันแปรระหว่างฟันซี่ต่าง ๆ และระหว่างเวลาต่าง ๆ จากพื้นฐานเหล่านี้ จึงมีการแบ่งคนเป็นกลุ่มที่มีการสร้างหินน้ำลายมาก ปานกลาง น้อย หรือ ไม่มีเลย

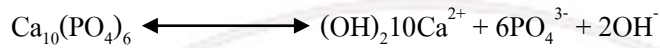
การตกตะกอนของเกลือแร่บนคราบจุลินทรีย์

กลไกที่อธิบายการตกตะกอนของเกลือแร่ในน้ำลายหรือน้ำเหลืองเหงือกบนคราบจุลินทรีย์ มีหลายกลไก เช่น

- การเพิ่มขึ้นของค่า pH
- เฮเทอโรจีเนียสนิวเคลียส (heterogeneous nucleation)
- ตัวยับยั้งการเจริญของผลึก (crystal growth inhibitor) ถูกทำลาย

การเพิ่มขึ้นของค่า pH

กลไกนี้อธิบายว่าการตกตะกอนของเกลือแร่บนคราบจุลินทรีย์จะเกิดขึ้นได้ก็ต่อเมื่อค่า pH ของคราบจุลินทรีย์สูงกว่าค่า pH ของน้ำลายหรือน้ำเหลืองเหงือก จากกรณีของไฮดรอกซีอะพาไทต์ในน้ำลายพบว่าในภาวะสมดุล อัตราการตกตะกอน (precipitation rate) ของไฮดรอกซีอะพาไทต์ในน้ำลายมีค่าเท่ากับอัตราการละลาย (dissolution rate) ดังแสดงในสมการต่อไปนี้

ถ้าค่า pH ในคราบจุลินทรีย์เพิ่มขึ้น (OH^- เพิ่มขึ้น) สมการจะเบี่ยงไปทางซ้าย ทำให้ไฮดรอกซีอะพาไทต์ตกตะกอน การเพิ่มขึ้นของค่า pH เกิดได้จากหลายภาวะ เช่น

- แบคทีเรียในคราบจุลินทรีย์ย่อยสลายยูเรียในน้ำลายเกิดเป็นแอมโมเนีย ทำให้ค่า pH ของคราบจุลินทรีย์สูงขึ้น
- การสูญเสียคาร์บอนไดออกไซด์จากน้ำลาย ทำให้น้ำลายมีค่า pH สูงขึ้น ทฤษฎีนี้เรียกว่าทฤษฎีคาร์บอนไดออกไซด์ (carbon dioxide theory)

การที่หินน้ำลายเหนือเหงือกเกิดได้บ่อยที่ด้านใกล้ลิ้นของฟันหน้าล่างและด้านใกล้แก้มของฟันกรามบนซึ่งที่หนึ่งจึงอธิบายได้ด้วยการสูญเสียคาร์บอนไดออกไซด์จากน้ำลายและการสร้างแอมโมเนียจากยูเรียที่ถูกขับออกมาพร้อมกับน้ำลายจากต่อมน้ำลายหลัก นอกจากนี้ยังอธิบายได้ด้วยความเร็วของฟิล์มน้ำลายในการไหลผ่านผิวฟัน โดยในบริเวณด้านใกล้ลิ้นของฟันหน้าล่าง ฟิล์มของน้ำลายจะไหลผ่านผิวฟันด้วยความเร็วสูง ทำให้น้ำตาลในน้ำลายและกรดจากคราบจุลินทรีย์เจือจางอย่างรวดเร็ว ค่า pH ของคราบจุลินทรีย์จึงสูงขึ้น

เฮเทอโรจีเนียสนิวเคลียชัน

กลไกนี้อธิบายว่าความเข้มข้นของแคลเซียมและฟอสฟอรัสในน้ำลายหรือน้ำเหลืองเหงือกไม่เพียงพอที่จะเริ่มต้นการตกตะกอนของเกลือแร่ แต่สามารถทำให้ผลึกมีขนาดใหญ่ขึ้นได้ถ้ามีนิวเคลียสทำหน้าที่เป็นจุดเริ่มต้นให้เกลือแร่มาตกตะกอน แนวคิดเรื่องการสร้างนิวเคลียสจากสิ่งที่มีองค์ประกอบทางเคมีต่างกันมีชื่อเรียกว่าเฮเทอโรจีเนียสนิวเคลียชัน (หรือ Epitactic concept) ตามปกติ ในคราบจุลินทรีย์จะมีหลายนิวเคลียสแยกกัน เมื่อเกลือแร่ตกตะกอนมากขึ้น ผลึกเกลือแร่จะมีขนาดใหญ่ขึ้นและในที่สุดก็จะเชื่อมต่อกัน

สิ่งที่ทำหน้าที่เป็นนิวเคลียสของผลึกเกลือแร่ อาจเป็นองค์ประกอบบนเยื่อหุ้มเซลล์ที่เป็นโปรตีนและไขมัน (proteolipid membrane component) ของแบคทีเรียโดยเฉพาะอย่างยิ่งแบคทีเรียกลุ่มฟิลาเมนต์ แนวคิดนี้อาจใช้อธิบายได้ว่าเหตุใดการตกตะกอนของเกลือแร่บนคราบจุลินทรีย์จึงเริ่มต้นในบริเวณแมทริกซ์ระหว่างจุลชีพใกล้กับเยื่อหุ้มเซลล์ของแบคทีเรีย และยังใช้อธิบายได้ว่าเหตุใดหินน้ำลายเหนือเหงือกจึงเกิดได้เร็วกว่าหินน้ำลายใต้เหงือกที่มีแบคทีเรียกลุ่มฟิลาเมนต์ปกคลุมน้อยกว่า นอกจากนี้

องค์ประกอบบนเยื่อหุ้มเซลล์ของแบคทีเรียแล้ว ตัวเซลล์แบคทีเรียเอง สารที่แบคทีเรียสร้างขึ้นและเมทริกซ์อินทรีย์ (organic matrix) อื่น ๆ ก็สามารถทำหน้าที่เป็นนิวเคลียสของผลึกเกลือแร่ได้เช่นกัน

ตัวยับยั้งการเจริญของผลึกถูกทำลาย

ในน้ำลายและคราบจุลินทรีย์ พบตัวยับยั้งการเจริญของผลึกเกลือแร่ได้หลายชนิด เช่น สทาเทอร์ริน โพรตีนริชโปรตีน และไพโรฟอสเฟต (pyrophosphate) เป็นต้น เมื่อตัวยับยั้งการเจริญของผลึกถูกทำลาย หินน้ำลายก็จะเกิดง่ายขึ้น การทำลายตัวยับยั้งการเจริญของผลึกเกิดได้จากหลายกรณี เช่น

- การย่อยสทาเทอร์รินและโพรตีนริชโปรตีนด้วยเอนไซม์ย่อยโปรตีน (protease) ที่มีอยู่ในน้ำลายหรือคราบจุลินทรีย์ เนื่องจากสทาเทอร์รินและโพรตีนริชโปรตีนจับกับแคลเซียมได้ จึงทำหน้าที่เป็นตัวยับยั้งการตกตะกอนของแคลเซียม หากโปรตีนเหล่านี้ถูกย่อยสลายไป การตกตะกอนของเกลือแร่ก็จะเกิดขึ้นได้ง่าย
- การย่อยไพโรฟอสเฟตด้วยเอนไซม์ไพโรฟอสฟาเทส (pyrophosphatase) ที่อยู่ในคราบจุลินทรีย์และน้ำลาย ตามปกติ ไพโรฟอสเฟตจะถูกดูดซับบนผิวของหินน้ำลายและทำหน้าที่ยับยั้งการเปลี่ยนเกลือแคลเซียมฟอสเฟตที่อยู่ในภาวะอสัณฐาน (amorphous phase) ไปเป็นผลึกไฮดรอกซีอะพาไทต์

บทบาทของแบคทีเรียต่อการตกตะกอนของเกลือแร่

แบคทีเรียในคราบจุลินทรีย์มีบทบาทในการตกตะกอนของเกลือแร่เนื่องจากแบคทีเรียเหล่านี้สามารถสร้างเอนไซม์ฟอสฟาเทส เปลี่ยนแปลงค่า pH ของคราบจุลินทรีย์ และทำหน้าที่เป็นนิวเคลียสของผลึกเกลือแร่ อย่างไรก็ตาม หินน้ำลายก็เกิดขึ้นได้เช่นกันในสัตว์ทดลองที่ปราศจากเชื้อ (germ-free animal)

การยึดติดของหินน้ำลายบนผิวฟัน

ในอดีต มีผู้เสนอแนวคิดว่ารูปแบบการยึดติดของหินน้ำลายกับผิวฟัน มี 4 รูปแบบ คือ

1. มีเยื่อผิวอินทรีย์ (organic pellicle) หรือผิวนอก (cuticle) เชื่อมระหว่างหินน้ำลายกับผิว (ราก) ฟัน
2. หินน้ำลายยึดติดกับผิวรากฟันในหลุมที่เคยเป็นที่ยึดของชาร์เพย์ไฟเบอร์ (Sharpey's fiber) มาก่อน
3. หินน้ำลายยึดติดกับผิวรากฟันในบริเวณที่เป็นโพรงโดยอาศัยการยึดทางกล (mechanical lock)
4. แบคทีเรียจากหินน้ำลายแทรกตัวเข้าไปในเคลือบรากฟัน ช่วยยึดหินน้ำลายไว้กับผิวรากฟัน

รูปแบบการยึดติดที่พบบ่อยที่สุดคือ หินน้ำลายยึดติดกับผิวรากฟันโดยอาศัยความแนบสนิท (close adaptation) ระหว่างผิวด้านล่างของหินน้ำลายกับผิวเคลือบรากฟันที่รองรับอยู่ โดยหินน้ำลายจะยึดติดกับผิวของเคลือบรากฟันจนแยกจากกันได้ยาก หินน้ำลายลักษณะนี้เรียกว่าแคลคูลูโลซีเมนต์ (calculo-cementum)

รูปแบบการยึดติดของหินน้ำลายบนผิวรากฟันที่พบได้เช่นกันคือหินน้ำลายแทรกตัวเข้าไปในบริเวณผิวรากฟันที่มีการละลายตัวเป็นโพรง เช่น บริเวณที่คูด้ายรูปแบบการยึดติดเหล่านี้จึงเป็นไปได้ยากที่จะขูดหินน้ำลายออกจากผิวรากฟันโดยไม่ทำให้เกิดการสูญเสียเนื้อฟันไปด้วย

การยึดติดของหินน้ำลายบนผิวฟัน โดยมีเยื่อผิวเป็นตัวเชื่อมก็เป็นแบบที่พบได้ อย่างไรก็ตาม แบบที่ไม่พบเลยในตัวอย่างที่นำมาศึกษาคือแบบที่แบคทีเรียจากหินน้ำลายแทรกตัวเข้าไปในเคลือบรากฟัน

ความชุกของการเกิดหินน้ำลาย

Ånerud และคณะ (ปี ค.ศ. 1991) ได้ศึกษาความชุกของการเกิดหินน้ำลายในกลุ่มตัวอย่าง 2 กลุ่ม โดยกลุ่มหนึ่งเป็นคณงานไร่ชาที่ศรีลังกา ซึ่งมีอนามัยช่องปากไม่ดีและไม่เคยได้รับการทางทันตกรรมมาก่อน อีกกลุ่มหนึ่งเป็นชาวนอร์เวย์ที่ได้รับการศึกษา มีอนามัยช่องปากดีและเข้าถึงบริการทางทันตกรรมได้ง่าย จากการติดตามผลเป็นเวลา 15 ปี นักวิจัยพบว่าคณงานไร่ชาที่ศรีลังกาเกิดหินน้ำลายเหนือเหงือกตั้งแต่อายุน้อย โดยบริเวณแรกที่มีหินน้ำลายคือด้านใกล้แก้มของฟันกรามบนและด้านใกล้ลิ้นของฟันหน้าล่าง หินน้ำลายเหนือเหงือกมีการสะสมเพิ่มขึ้นตามอายุจนถึงระดับสูงสุดเมื่ออายุประมาณ 30 ปี หินน้ำลายเหนือเหงือกปกคลุมฟันเท่ากันทั้ง 2 ข้าง แต่จะพบที่ด้านใกล้ลิ้นมากกว่าด้านใกล้แก้ม เมื่ออายุ 45 ปี พบว่าฟันเกือบทุกซี่มีหินน้ำลายปกคลุมอยู่ ส่วนหินน้ำลายใต้เหงือกพบได้ทั้งแบบที่ไม่มีหินน้ำลายเหนือเหงือกด้วยและแบบที่พบที่ด้านประชิดของฟันที่มีหินน้ำลายเหนือเหงือกเกิดขึ้นก่อนแล้ว เมื่อคณงานกลุ่มนี้มีอายุ 30 ปี ผู้วิจัยสามารถตรวจพบหินน้ำลายใต้เหงือกได้ที่ฟันทุกซี่

ส่วนในกลุ่มตัวอย่างชาวนอร์เวย์ พบว่า 80 % ของกลุ่มวัยรุ่นมีหินน้ำลายที่ด้านใกล้แก้มของฟันกรามบนและด้านใกล้ลิ้นของฟันหน้าล่าง แต่หินน้ำลายไม่สะสมที่ฟันซี่อื่น ปริมาณหินน้ำลายไม่เพิ่มขึ้นตามอายุ ส่วนหินน้ำลายใต้เหงือกแทบไม่พบในกลุ่มตัวอย่างที่มีอายุน้อยกว่า 20 ปี ในกลุ่มตัวอย่างอายุ 25 ปี ส่วนใหญ่พบหินน้ำลายใต้เหงือกได้ที่ฟัน 1 - 2 ซี่ ผู้วิจัยกลุ่มนี้จึงสรุปว่าความชุกในการเกิดหินน้ำลายแปรผันตามปัจจัยที่สำคัญ 2 ปัจจัย คือ อนามัยช่องปากและความถี่ในการรับบริการทางทันตกรรม

จากการศึกษาเรื่องความชุกของการเกิดหินน้ำลายโดยนักวิจัยหลาย ๆ กลุ่มได้ข้อสรุปว่า

1. หินน้ำลายเหนือเหงือกเกิดขึ้นได้ในประชากรส่วนใหญ่ โดยเริ่มต้นเกิดขึ้นที่ด้านใกล้แก้มของฟันกรามบนและด้านใกล้ลิ้นของฟันหน้าล่าง
2. ในกลุ่มประชากรที่มีอนามัยช่องปากดีและเข้าถึงบริการทางทันตกรรมได้สม่ำเสมอ หินน้ำลายเหนือเหงือกจะจำกัดอยู่เฉพาะในบริเวณด้านใกล้แก้มของฟันกรามบนและด้านใกล้ลิ้นของฟันหน้าล่าง อัตราการสะสมของหินน้ำลายไม่เพิ่มขึ้นตามอายุ ส่วนหินน้ำลายใต้เหงือกส่วนใหญ่พบที่ด้านประชิดของฟัน แต่จำนวนซี่ฟันที่มีหินน้ำลายใต้เหงือกและปริมาณหินน้ำลายใต้เหงือกมีไม่มาก

3. ในกลุ่มประชากรที่มีอนามัยช่องปากไม่ดีและไม่สามารถเข้าถึงบริการทางทันตกรรม หินน้ำลายเหนือเหงือกจะเพิ่มมากขึ้น ซึ่งเมื่อสะสมถึงจุดสูงสุดแล้ว การสะสมจะไม่เพิ่มขึ้นอีก ส่วนหินน้ำลายใต้เหงือกเกิดขึ้นได้ภายในระยะเวลา 10 ปีที่ฟันขึ้นมาในช่องปาก โดยจำนวนซี่ฟันที่มีหินน้ำลายใต้เหงือกและปริมาณหินน้ำลายใต้เหงือกจะเพิ่มขึ้นตามอายุ จนกระทั่งอายุประมาณ 30 ปี

ความสำคัญของหินน้ำลาย

บทบาทของหินน้ำลายเหนือเหงือกกับการเกิดโรคปริทันต์

บนผิวของหินน้ำลายจะมีคราบจุลินทรีย์ปกคลุมอยู่เสมอ หากดูหินน้ำลายด้วยกล้องจุลทรรศน์ จะเห็นแบคทีเรียจำนวนมากปกคลุมผิวของหินน้ำลายอยู่ จากการศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างปัจจัยต่าง ๆ กับความชุกของการเป็นโรคเหงือกอักเสบ พบความสัมพันธ์เชิงบวกระหว่างการมีหินน้ำลายและการเป็นโรคเหงือกอักเสบ แต่ความสัมพันธ์นี้ไม่มากเท่าความสัมพันธ์ระหว่างการมีคราบจุลินทรีย์กับการเป็นโรคเหงือกอักเสบ

ต่อมา มีผู้ทำการทดลองเพื่อศึกษาบทบาทของหินน้ำลายเหนือเหงือกกับการเกิดโรคปริทันต์ พบว่าการให้อาสาสมัครบ้วนปากด้วยน้ำยาบ้วนปากคลอร์เฮกซิดีน (chlorhexidine mouthrinse) ติดต่อกันเพื่อลดคราบจุลินทรีย์ มีผลทำให้เหงือกอักเสบน้อยลงแต่การสร้างหินน้ำลายเหนือเหงือกเพิ่มมากขึ้น ซึ่งแสดงว่าหินน้ำลายเหนือเหงือกไม่เป็นสาเหตุของการเกิดโรคปริทันต์ อย่างไรก็ตาม หินน้ำลายจัดเป็นปัจจัยสำคัญที่ช่วยส่งเสริมการสะสมของคราบจุลินทรีย์ เนื่องจากผิวที่ขรุขระของหินน้ำลายขัดขวางการทำความสะอาดในช่องปาก

เมื่อศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างการเกิดเหงือกอักเสบกับการมีหินน้ำลายเหนือเหงือกในกลุ่มตัวอย่างที่เป็นเด็กและวัยรุ่นในประเทศไทย พบว่า การเกิดเหงือกอักเสบมีความสัมพันธ์กับการมีหินน้ำลายเหนือเหงือก อย่างไรก็ตาม ความสัมพันธ์ในลักษณะนี้เห็นได้ไม่ชัดเจนในกลุ่มตัวอย่างชาวตะวันตก จึงเป็นไปได้ว่า ในประชากรที่มีการดูแลอนามัยช่องปากไม่สม่ำเสมอ การเกิดเหงือกอักเสบจะมีความสัมพันธ์กับการมีหินน้ำลายเหนือเหงือก ส่วนในประชากรที่มีการดูแลอนามัยช่องปากอย่างสม่ำเสมอ การเกิดเหงือกอักเสบจะมีความสัมพันธ์กับการแปรงฟันผิดวิธีมากกว่าที่จะมีความสัมพันธ์กับการมีหินน้ำลายเหนือเหงือก

บทบาทของหินน้ำลายใต้เหงือกกับการเกิดโรคปริทันต์

ในปัจจุบันยังเป็นที่ถกเถียงกันว่าหินน้ำลายใต้เหงือกมีบทบาทต่อการเกิดโรคปริทันต์ หรือเป็นเพียงผลตามในการเป็นโรคปริทันต์ กลุ่มที่ให้ความสำคัญกับคราบจุลินทรีย์ที่ปกคลุมผิวของหินน้ำลายเชื่อว่าหินน้ำลายมีบทบาทต่อการเกิดโรคปริทันต์ ในทางตรงข้าม กลุ่มที่เชื่อว่าหินน้ำลายใต้เหงือกเป็นผลตามในการเป็นโรคปริทันต์ก็เนื่องมาจากลักษณะของหินน้ำลายที่มีความพรุนและสามารถดูดซับสารต่าง ๆ จากน้ำเหลืองเหงือกรวมทั้งสารพิษของแบคทีเรียซึ่งทำให้เกิดการทำลายเนื้อเยื่อปริทันต์ได้ ดังนั้น การมีหิน

น้ำลายได้เหงือกจึงทำให้โรคปริทันต์เกิดการลุกลาม จากการศึกษาทางระบาดวิทยาได้พบความสัมพันธ์ระหว่างปริมาณของหินน้ำลายได้เหงือกกับดัชนีแสดงการลุกลามของโรคปริทันต์ เช่น การสูญเสียการยึดเกาะของอวัยวะปริทันต์ (loss of periodontal attachment) การสูญเสียกระดูกเบ้าฟัน เป็นต้น นอกจากนี้ หินน้ำลายได้เหงือกยังรบกวนขบวนการซ่อมแซมของอวัยวะปริทันต์อีกด้วย

ในขณะเดียวกัน มีผลการศึกษาหลายอย่างที่แสดงให้เห็นว่าหินน้ำลายได้เหงือกมีทั้งบทบาทและเป็นทั้งผลตามของการเป็นโรคปริทันต์ เช่น

1. การรักษาโรคปริทันต์โดยการขูดหินน้ำลายจะช่วยลดการมีเลือดออกจากร่องลึกปริทันต์ได้ดีกว่าการรักษาโรคปริทันต์โดยการใช้สารเคมีเพื่อกำจัดคราบจุลินทรีย์เพียงอย่างเดียว
2. ในร่องลึกปริทันต์ที่มีหินน้ำลายได้เหงือกจะพบแบคทีเรียกลุ่มแบคทีเรียพิกเมนต์แบคทีเรียรอยดิส (black-pigmented bacteroides) และสไปโรซิท (spirochete) ซึ่งเป็นจุลชีพก่อโรคปริทันต์ได้บ่อยกว่าในร่องลึกปริทันต์ที่ไม่มีหินน้ำลายได้เหงือก

ผลการศึกษาเหล่านี้ชี้ให้เห็นว่าหินน้ำลายได้เหงือกอาจทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงการแสดงออกของจุลชีพ (microbial manifestation) ที่เป็นสาเหตุของโรคปริทันต์ อย่างไรก็ตาม ความสำคัญของหินน้ำลายได้เหงือกในการมีบทบาท หรือเป็นผลตาม หรือทั้งสองอย่างร่วมกันยังคงต้องมีการศึกษากันต่อไป

3. จีฟัน

จีฟันเป็นคราบสีเหลืองหรือสีเทาขาว มองเห็นได้โดยไม่ต้องย้อมสี มีลักษณะนุ่ม เหนียว ดัดฟันได้ แต่ไม่แน่นเท่ากับคราบจุลินทรีย์ สามารถกำจัดออกได้โดยการฉีดน้ำล้างหรือบ้วนปากแรงๆ ส่วนใหญ่จีฟันจะเกาะทับอยู่บนคราบจุลินทรีย์อีกที จีฟันยังสามารถติดบนวัสดุบูรณะฟัน หินน้ำลายและเหงือก จีฟันประกอบด้วยแบคทีเรีย เซลล์เยื่อเมือกที่หลุดลอก เซลล์เม็ดเลือดขาว และส่วนผสมของโปรตีนและไขมันจากน้ำลาย โครงสร้างของจีฟันไม่เป็นแบบแผนเหมือนกับโครงสร้างของคราบจุลินทรีย์ จีฟันทำให้เกิดความระคายเคืองต่อเหงือกได้เนื่องจากมีแบคทีเรียและผลิตภัณฑ์ของแบคทีเรียอยู่ จีฟันมักสะสมบริเวณคอฟัน ฟันที่ซ่อนเก และสามารถสะสมบนฟันที่ผ่านการทำความสะอาดแล้วภายใน 2-3 ชั่วโมง หรือแม้แต่ในช่วงที่ไม่มีกรับคเคี้ยวอาหาร

4. เศษอาหาร

เศษอาหารหมายถึงอาหารที่ยังไม่ถูกกำจัดออกจากช่องปาก ซึ่งเมื่อเวลาผ่านไปเศษอาหารจะถูกกำจัดจนหมด ส่วนใหญ่เศษอาหารจะถูกย่อยด้วยเอนไซม์จากแบคทีเรียให้กลายเป็นของเหลวก่อนที่จะถูกกำจัดออกไปจากช่องปาก อัตราการกำจัดเศษอาหารให้หมดไปจากช่องปากขึ้นกับอัตราการไหลของน้ำลาย การเคลื่อนไหวของลิ้น กระพุ้งแก้ม และริมฝีปาก รวมทั้งรูปร่างการเรียงตัวของฟันและขากรรไกร และชนิด

ของอาหารที่รับประทาน เช่น ถ้ารับประทานน้ำตาลในรูปของเหลว น้ำตาลจะคงอยู่ในปากได้ประมาณ 15 นาที ถ้ารับประทานน้ำตาลในรูปของแข็ง น้ำตาลอาจจะคงอยู่ในปากได้เกินกว่า 30 นาที

การเคี้ยวอาหารที่มีเส้นใย เช่น แอปเปิ้ลหรือแครอทดิบ จะช่วยกำจัดเศษอาหารให้หมดไปจากช่องปากอย่างรวดเร็ว แต่ไม่ช่วยกำจัดคราบจุลินทรีย์ การมีเศษอาหารตกค้างในช่องปากไม่ทำให้เกิดโรคปริทันต์ เศษอาหารจึงมีความสำคัญทางคลินิกน้อยกว่าคราบจุลินทรีย์ หินน้ำลาย และจีฟัน

5. คราบสี

คราบสีไม่ทำให้เหงือกอักเสบแต่ทำให้ขาดความสวยงาม คราบสีเกิดจากหลายสาเหตุ เช่น จากแบคทีเรียที่สร้างเม็ดสีทำให้เกิดคราบสีดำ สีเขียว หรือสีส้ม ส่วนคราบบุหรีจะเป็นคราบสีน้ำตาลดำหรือสีดำที่เกิดจากการเผาไหม้ของน้ำมันดินและการแทรกเข้าไปตามหลุมและร่องฟันจากน้ำในบุหรี ในขณะที่คราบโลหะเกิดจากการหายใจหรือสูดดมฝุ่นโลหะเข้าไปหรือเกิดจากการรับประทานยาที่มีโลหะเป็นส่วนผสม นอกจากนี้ คราบสียังเกิดได้จากน้ำยาบ้วนปากคลอร์เฮกซิดีน ซึ่งจะทำให้เกิดคราบสีน้ำตาล ติดที่ฟัน วัสดุอุด ลึ้น และเนื้อเยื่อในปาก คราบสีเหล่านี้สามารถกำจัดออกได้โดยการขัด

บรรณานุกรม

1. Ånerud Å, Løe H, Boysen H. The natural history and clinical course of calculus formation in man. *J Clin Periodontol* 1991;18:160-70.
2. Baumhammers A, Rohrbaugh EA. Permeability of human and rat dental calculus. *J Periodontol* 1970;41:279-82.
3. Canis MF, Kramer GM, Pameijer CM. Calculus attachment. Review of the literature and new findings. *J Periodontol* 1979;50:406-15.
4. Dong Y-J, Lee MM-S, Pai L, Peng T-K. Relationship of gingival calculus and bleeding on probing in CPITN Code 2 sextants. *Community Dent Oral Epidemiol* 1994;22:294-7.
5. Driessens FCM, Borggreven JMPM, Verbeeck RMH, van Dijk JWE, Feagin FF. On the physicochemistry of plaque calcification and the phase composition of dental calculus. *J Periodont Res* 1985;20:329-36.
6. Friskopp J. Ultrastructure of nondecalcified supragingival and subgingival calculus. *J Periodontol* 1983;54:542-50.
7. Hinrichs JE. The role of dental calculus and other predisposing factors. In: Newman MG, Takei HH, Carranza FA, editors. *Carranza's Clinical Periodontology*. 9th ed. Philadelphia: WB Saunders; 2002. p. 182-8.
8. Løe H, Theilade E, Jensen SB. Experimental gingivitis in man. *J Periodontol* 1965;36:177-87.

9. Mandel ID, Gaffar A. Calculus revisited. A review. *J Clin Periodontol* 1986;13:249-57.
10. Mandel ID. Calculus update: Prevalence, pathogenicity and prevention. *J Am Dent Assoc* 1995;126:573-80.
11. Rustogi KN, Triratana T, Kietprajuk C, Lindhe J, Volpe AR. The association between supragingival calculus deposits and the extent of gingival recession in a sample of Thai children and teenagers. *J Clin Dent* 1991;3(Suppl B):B6-B11.
12. จินตกร กุวัฒน์สุชาติ. จุดชีววิทยาช่องปาก และที่มาของโรคฟันผุ โรคปริทันต์ และโรคในช่องปาก. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย; 2542. หน้า 142-3.

